

UNA APROXIMACIÓ AL FET MIGRATORI DES DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE

VALENTIA, FORTALESA, VULNERABILITAT I EXCLUSIÓ SOCIAL

Verònica Soler Soriano

Postgrau Societats Africanes 2012

L'IMAGINARI DE BARCELONA AL SENEGAL: REFLEXIONS I ESPECIFICITATS DES D'UNA MIRADA FEMENINA.

El present article pretén fer una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere basant-se en l'estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* que l'autora està realitzant en col·laboració amb el centre d'Estudis Africans i Interculturals.

El citat estudi es marca l'objectiu principal d'abordar el tema dels imaginaris de Barcelona en base a una població femenina d'origen senegalès, i a partir d'aquest, detectar similituds i diferències entre dones i homes¹ i, analitzar si existeix una major vulnerabilitat en les migracions en termes de gènere.

Aquest imaginari el conforma la idea construïda a les ments de dones senegaleses sobre la ciutat de Barcelona, la seva manera de viure, les expectatives a aconseguir, els desitjos a complir, etc.

Sabem que existeixen moltes similituds en el imaginari de Barcelona entre homes i dones migrants senegaleses. Per exemple, s'ha identificat **que l'objectiu principal de migrar cap a Catalunya és comú, aconseguir una vida millor, unes millors expectatives de vida** tant per part de les dones com dels homes. Tal i com afirma *Cheikh Oumar*² *"Entre los factores de atracción está el del sueño de alcanzar El Dorado y la idea de hacer fortuna rápidamente. «¡La riqueza está en el Norte, entonces vamos hacia el Norte! En casa, en África, todas las puertas están cerradas» Los emigrantes creen que al final del viaje les espera el éxito y que el fin justifica los medios". L'imaginari recrea una Barcelona amb molt treball i sous molt alts, en la que es treballa poc i es guanya molt, tant per part dels homes -"...yo desde Dakar pensaba que Barcelona si tú vienes no vas a tener ningún problema, vas a tener trabajo y no sé, facilidades de la vida y todo..."³ - com de les dones -"Si vienes hoy mañana puedes tener trabajo."⁴ , per tant unes **expectatives de vida basades en aspectes materials, de seguretat i de capacitat econòmica.***

Tot i que si ho analitzem en detall veurem diferències. **Aquestes millors expectatives per l'home es tradueixen en èxit, respecte, superioritat, classe i prestigi** en el país d'origen. **En canvi pel que fa a les dones les seves expectatives són més aviat de prosperitat i futur per elles i la seva família.** El mateix *Cheikh Oumar* afirma *"A los emigrantes que regresan al país se les considera un modelo del éxito. Circulan en hermosos coches, poseen las casas más grandes en ciertas localidades rurales y a menudo «se casan con las mujeres más bellas» (...)*se

tiene en mucha consideración a los que han emigrado. Las familias que se desenvuelven bien económicamente cuentan con emigrantes entre sus miembros"⁵. Mentre que pels homes haver emigrat a Europa els representa un factor d'èxit en tots els aspectes, fins i tot en la seva vida afectiva, "... las chicas siempre querían cenar conmigo y todo siempre venía gente, y no se si me quieren o no pero piensan que si tenemos una relación me las voy a traer a Europa, y las madres vienen a traer a su hija..."⁶ el que pot ser positiu per un home no ho és tant per una dona: "Si eres mujer es un poco duro, difícil porque ellos te tienen miedo, pueden tener un poco de miedo para acercarse a esta mujer que viene de Europa..."⁷

Aquestes **expectatives estan molt relacionades amb la tipologia de projecte migratori**. Tal i com Papa Sow⁸ afirma, les pràctiques migratòries "estan molts relacionades amb diferents tipus de trajectòries que poden ser col·lectives, semi-col·lectives o sovint individuals." **Pel que fa a les dones, podríem assegurar que la majoria afronten el projecte migratori de forma col·lectiva amb la família i la comunitat:** "las mujeres están deviniendo crecientemente trabajadoras migrantes para mejorar el status económico de sus familias o, al menos, asegurar que las necesidades básicas de supervivencia están cubiertas"⁹. Chant y Radcliffe¹⁰ mostraren la rellevància del gènere en els vincles origen-destí i el major compromís de les dones en el manteniment de llaços amb les àrees d'origen "a veces, ello puede relacionarse con el hecho de que los niños hayan quedado en el lugar de origen, pero también puede tener que ver (...) que las mujeres conceden más importancia a la familia que los hombres y/o que así se espere en el marco general de obligaciones de parentesco". **Pel que fa als homes, es considera que les primeres onades migratòries (anys 80) representaven també un projecte col·lectiu, familiar i comunitari;** tal i com exposa Rafa Crespo¹¹ "El mito del retorno y la dimensión comunitaria incita a los migrantes soninké y otros a desarrollar estrategias dirigidas a sus pueblos de origen y explica en parte el mantenimiento de los vínculos con la sociedad de origen, así como las actuaciones en diferentes ámbitos —economía doméstica (...), construcción de mezquitas, escuelas, centros de salud, etc. (...) Però en els darrers anys, especialment des de principis del segle XX, amb el sorgiment del Barça-Barçakh el projecte migratori ha evolucionat cap a un projecte més individual¹². El Barça ou Barçakh -arribar al paradís (Barcelona) o la mort- és el clam que impulsa majoritàriament a joves senegalesos a arriscar la seva vida i intentar arribar a Espanya a través del mar.

La idea general és buscar una vida millor per un mateix i per a la seva família i un cop estalviat tornar al Senegal. És un objectiu present per totes les persones entrevistades, el compromís amb la família i/o la comunitat. Però, un cop aquí aquest objectiu no és tan fàcil d'assolir. Per una banda, per les pròpies **dificultats que es troben a la tornada**, d'adaptació i de pertinença:

"Y luego la imposibilidad de volver, si no tienes eres un *loco por volver*, y si tienes eres un *loco por volver porque aquí lo consigues, es un círculo sin salida (...)*.¹³" I per l'altra, les **dificultats** de tornar si no has aconseguit l'èxit previst i la **obligació familiar/comunitària** de retornar la inversió cap a la família i la comunitat. És una responsabilitat que en cas que no sigui possible complir genera una gran incomprensió a l'origen: "*ni pensarlo, como voy a aceptar, como voy a volver a ver a mi hijo aquí que ha frustrado su viaje? que se quede allí*"¹⁴. En una de les entrevistes podem veure com la realitat els allunya de la idea de l'imaginari preconcebuda: "*Yo imaginaba que tu trabajabas poco y ganabas mucho, para hacer, invertir en África (...) para luego volver a África y quedarme con lo poco que yo tengo. Porqué allí la mano de obra es barata, (...) allí con el poco que ganas puedes vivir sin depender de nadie, aquí por mucho que ganes no te llega al fin del mes. (...)*"¹⁵ En aquest sentit **la crisi econòmica i social que està patint l'estat espanyol trenca en part aquest imaginari d'èxit i fa que s'allunyin encara més de la idea del retorn**, per la impossibilitat de tornar sense complir amb la seva responsabilitat, és a dir, sense res. La crisi està afectant, i molt, a les persones immigrades que es troben en una situació econòmica difícil i amb una incapacitat per a l'estalvi. "*La gente de aquí va allí, y vuelve con dinero, creen que aquí hay un árbol al que vas a coger el dinero... Yo en mi caso yo no puedo ahorrar, yo tengo un hijo y mi marido, pagamos el piso, ¿que nos queda? Solo para comer. ¿Que tenemos para ahorrar? Nada. Y más ahora que llega esta crisis.*"¹⁶ En la mateixa línia, i tal i com la resta de ciutadans de l'estat espanyol, es troben amb greus problemes per pagar les hipoteques: "*nos metimos por tema cultural. Un senegalés, a veces emigra únicamente para tener su casa, porque el tema de casa es muy cultural en Senegal, además dentro de su proyecto de vida lo primero es esto, "sama sunyu" no es lo mismo nuestro, que la mía (...) sobre todo en tema de espacio, es muy cultural, y cuando aquí la burbuja pasó, todos se metieron en pisos*"¹⁷.

Aquest imaginari es construeix en base a diverses fonts, la **majoria de les quals són comunes entre homes i dones**. En destaquen especialment quatre fonts: 1) Barcelona Ciutat olímpica, exemple de riquesa i modernitat. Capital d'una Catalunya que busca la seva independència, relacionant-la amb Casamance i identificant-la com la terra rica d'Espanya¹⁸. 2) El Futbol Club Barcelona, el Barça, sinònim d'èxit especialment per als joves: "*yo creo que el futbol hace que la gente quiera venir a Barcelona, que es el mejor equipo del mundo, y esto. (...) si me preguntan, ¿donde estas de España? Y yo les digo Barcelona me dicen: que guai, Barcelona, ¿se va al campo? Y yo les digo: ¿al campo? yo no, yo no puedo ir al campo, yo estoy en mi casa y miro la tele, como tu (...) Están locos del futbol. Por esto se están imaginando el campo, y cuando llegan aquí pues nada, ya está.*" 3) La televisió i els mitjans de comunicació, a través dels quals es projecta la Barcelona, l'Espanya i l'Europa ideal, rica, de moda. 4) I altres

4

persones emigrants que tornen, amb estalvis i diners, que es construeixen una casa, inicien un negoci, etc. o que es comuniquen amb el país d'origen a través del facebook, email o skype. A través d'aquests mitjans, es parla poc respecte l'emigració, i és possible que no s'expliqui la duresa d'emigrar i que amb alguns relats s'animi a d'altres a iniciar el seu projecte migratori.

A banda de les citades fonts cal destacar d'altres pel que fa a **les dones que han arribat a Catalunya mitjançant la reagrupació familiar. En aquests casos, que són els més nombrosos, afirmen que el seu imaginari de Barcelona era prou encertat**; disposaven d'una informació prèvia dels marits, que les apropava molt més a la realitat de Barcelona, i en comparació amb els homes, la informació els dóna poder. Fins hi tot hi ha que assenyalen que en comparació amb el que li explicava el seu marit, Barcelona no està tant malament, que migrar no és tan dur, tot ha sigut molt fàcil, conscients de que és així perquè qui ha vingut primer, el marit, és qui realment ho ha tingut difícil, que ha emigrat sol, sense saber ben bé que es trobaria. Hi ha fins i tot qui considera que *"Emigrar, emigrar, es una persona que ha venido aquí solo para buscarse la vida. Yo soy diferente a otros, porque yo he venido con mi marido ya, un inmigrante es una persona que viene aquí, se busca la vida solo o sola sin ninguna ayuda. Yo en mi caso de momento no he tenido ningún problema porque he venido con mi marido, con mi piso, mi coche, he pagado mis cosas, el está trabajando. He venido, si encuentro trabajo bien y sino me quedo en casa y cuido de mis hijos"*¹⁹. Però hi ha d'altres que *no viuen el projecte migratori des d'aquest punt de vista, i expressen la seva soledat "mi madre sabía que yo no me podía quedar en su casa siempre, yo tenía que irme con mi marido o mi suegra, porque en África un día casada, tú tienes q ir a vivir con la familia de tu marido; mi madre sabe que yo tengo que viajar y mis hermanos también, si estoy aquí no les afecta mucho; me afecta a mi porque yo estoy sola aquí."*²⁰

Pel que fa a les expectatives de les dones, trobem que hi ha molta diversitat, més enllà del retrobament amb el marit -reagrupament familiar- i ben diferents que els assenyalats pels homes. Ens referim, per exemple, a aquells casos en els que **el projecte migratori esdevé una estratègia d'empoderament femení**. Per una banda diferenciem la figura de la dona "cap de família" que migra sola, que s'ha separat o deixa el seu marit i fills al Senegal per a treballar a Catalunya i fer arribar els recursos a la seva família, *"cuando me divorcio mi marido no me quiere ni a mí ni a mis hijos, entonces yo los hijos me los cargo yo, y para responder a esta necesidad me tengo que viajar (...) las mujeres que vienen muchas veces tiene presión social de tener marido, con hijos, quien se va a casar con ellas, entonces ellas prefieren irse"*. D'altra banda, especialment en els darrers anys, les que venen i tornen a Catalunya de forma

periòdica a treballar per temporades, aprofitant sobre tot la temporada d'estiu a treballar a la costa, per estalviar i tornar al Senegal.

Podem destacar que les dones que han trobat una realitat més allunyada de la que s'esperaven són aquelles que han emigrat amb unes perspectives d'èxit fàcil i de prestacions gratuïtes com el denominat xec bebè, i molt especialment, les que van arribar amb cupons de contractació a l'origen denominades filles de Wade, noies que van a treballar a Espanya per 6 mesos per un conveni entre l'Estat espanyol i el senegalès, la majoria de ciutat, amb estudis, que es van trobar aquí, treballant el camp, i que en el temps que tenien previst estar aquí no van aconseguir recuperar la inversió del seu viatge. Com que el seu objectiu era tornar amb diners per a la seva família, el que van fer va ser quedar-se de forma il·legal, tornant-se invisibles i patint situacions d'alta vulnerabilitat social.

VULNERABILITAT I EXCLUSIÓ SOCIAL EN LES MIGRACIONS: LA DONA SENEGALESA A BARCELONA

Hi ha un factor que de forma transversal afecta a la majoria de les dones entrevistades per l'estudi: una alta vulnerabilitat i exclusió social. I no parlarem del viatge migratori, en el que evidentment les dones són més vulnerables, sinó del posterior establiment a la societat catalana.

Segons la Fundació Luis Vives²¹ una persona vulnerable és aquella en la que el seu entorn personal, familiar - relacional, socioeconòmic o polític - administratiu pateix alguna debilitat i en conseqüència, es troba en una situació de risc que podria desencadenar un procés d'exclusió social. Manuel Castells defineix l'exclusió social com *"el procés pel qual determinats individus i grups veuen sistemàticament bloquejat el seu accés a posicions que els permetin una subsistència autònoma en els nivells socials determinats per les institucions i els valors d'un context donat"*²². L'exclusió social es defineix no només per termes econòmics, de pobresa, sinó de participació a la societat. Les causes de l'exclusió són multidimensionals, una acumulació de dèficits (treball, habitatge, salut, etc.) que impedeixen que la persona accedeixi a béns bàsics i que participi a la comunitat²³.

A continuació es reflexiona sobre la vulnerabilitat i l'exclusió social de les dones senegaleses residents a Barcelona en base a tres àmbits bàsics de la societat: l'econòmic, el polític i el social.

En l'àmbit econòmic els factors que majoritàriament afecten a la seva vulnerabilitat són el treball i l'habitatge. Pel que fa al treball, trobem que quasi bé totes les dones entrevistades es

troben en situació d'inactivitat i mostren les dificultats que tenen per trobar feina. Algunes afirmen que només tenen accés a feines del sector de la neteja i de la restauració (sectors de baixa qualificació i poc remunerats). D'altres, es troben moltes traves per accedir al mercat de treball per qüestions d'idiomes o de baixa formació professional. Però, molt especialment, es destaca la gran dificultat per conciliar les tasques reproductives i la vida familiar amb el mercat de treball -una qüestió que en cap cas és present en el cas dels homes. Papa Sow²⁴ constata que, *"la inmensa majoria de les professions són dominades i exercides pels homes. Molt poques dones treballen, encara que moltes desenvolupen activitats informals domèstiques (brodats, teixits, venda de productes exòtics) a les seves llars. (...) Les activitats més exercides són, sens dubte, l'agricultura, la venda al carrer i el sector terciari. Destaquem doncs, la importància de l'economia submergida o popular, que al mateix temps els permet conciliar el seu paper de mares i esposes amb el de treballadores. La maternitat, un aspecte tant important en les seves vides "la mujer es tierra y si no tienes hijos es una tierra estéril"*²⁵ **esdevé una font d'empoderament, i al mateix temps, una càrrega.** Una càrrega per la supervivència, per les dificultats de treballar a Catalunya per haver de tenir cura dels fills -pateixen el gran greuge de la nostra societat de separar l'espai reproductiu del productiu- i per haver de sufragar despeses d'escola, menjadors, etc. En relació a l'**habitatge**, s'identifiquen més dificultats que els homes per trobar una llar: poden sorgir problemes i conflictes de convivència amb altres dones (zels...), patir situacions de violència de gènere, maltractament, i es parla fins i tot de temes de tràfic : *"el caso de las chicas, lo han tenido más difícil porque algunas que eran acogidas en casas tuvieron problemas con la mujer, con el marido, cosas así...explotadas, violadas, y así...y a veces resignación de decir "donde voy?" prefieren aceptar su situación. Hay algunos que han salido con..."yo te voy a buscar un contrato de trabajo, tu quédate aquí", y pasan los años...sabes?"*²⁶, un conjunt de factors i situacions que situen a la dona senegalesa en una situació molt més vulnerable i exclosa que a l'home. Pel que fa a l'habitatge, a banda del tema de les hipoteques -ja comentat a l'apartat anterior-, que provoca que d'un dia per un altre es trobin en una situació molt greu d'exclusió social, també la crisi ha empitjorat, per altres motius la situació de la dona. Ens referim als conflictes que han patit moltes "dones acollidores" que durant temps han acollit a altres immigrants a les seves llars *"bueno, las mujeres antes, al principio nosotras desde aquí hemos intentado ser todas "acollidores", de acoger gente en nuestra casa, pero cuando la situación va cambiando no es lo mismo, que tu trabajas, tu mujer trabaja, y tener gente en casa que no trabaja., no pasa nada porque compartimos la comida, pero cuando la cosa comienza a cambiar, que no hay trabajo, que ya te vienen 300 (...) no es lo mismo, al final la gente tenía*

que echar gente de su casa (...) ¿como un africano, un senegalés me puede tirar por la calle?"²⁷

En l'àmbit polític-legal, és a dir, la seva relació i participació al sistema administratiu i polític català i la seva protecció social i de salut, destaca com el factor que incrementa la seva vulnerabilitat, la situació irregular de moltes d'elles. La llei d'estrangeria actual, pensada essencialment per homes, els afecta en tots els nivells de la seva vida (laboral, familiar, etc.). Singularment, pel que fa a les dones reagrupades, Papa Sow *exposa*²⁸ *"es claramente también la situación jurídica (la condición de reagrupamiento familiar) la que frecuentemente obliga a estas mujeres a replegarse sobre estos tipos de actividades ejercidas en el hogar"*. Especialment greu és la situació de les dones soles que es troben en situació irregular, sense possibilitats de treballar en el mercat de treball ordinari, sense el suport del marit i amb dificultats per trobar una llar on viure, i patint en molts casos situacions de violència. Avui, a més, amb la reforma de la llei sanitària, les persones immigrades sense papers de residència només tenen accés a l'assistència sanitària per causes d'urgència, per assistència a l'embaràs, part i post-part i per menors de 18 anys, excloent-los doncs, en la resta de situacions, del sistema sanitari general al país.

Per últim, pel que fa a l'àmbit social i relacional es destaca com a clau l'existència o no de xarxes de relació, siguin familiars o comunitàries. Al estar lluny de les seves famílies, el fet de no tenir una xarxa comunitària els afecta de forma essencial, patint situacions de soledat i aïllament greu: *"si estoy aquí no les afecta mucho; me afecta a mi porque yo estoy sola aquí. Si yo estoy en África, yo no estoy sola, si yo tengo un problema yo voy a coger mi coche para ir a casa de mi madre, quedarme allí si yo tengo que llorar, yo llorare allí y después volveré a mi casa, pero aquí donde voy a llorar? Yo me quedo aquí llorando yo sola, es muy difícil emigrar"*²⁹. En molts d'aquests casos, les entitats socials com la Creu Roja, juguen un paper essencial de suport a les seves vides pel que fa a l'habitatge, alimentació i xarxes de suport. També, la manca d'una xarxa de suport familiar i comunitària q les recolzi amb l'educació, manutenció i acollida dels fills els dificulta la incorporació al mercat de treball -per impossibilitat de conciliar la vida laboral amb la cura dels fills-, l'accés a una vivenda, i la pròpia supervivència per l'increment de les despeses que els suposa (manutenció, escola, menjadors, etc.). Això els crea sentiments de culpabilitat en relació als fills. L'idioma també els dificulta en gran mesura la seva capacitat per a relacionar-se. Pel que fa a la participació comunitària tot i que es constata una poca participació a la vida associativa catalana, si que participen en associacions senegaleses; i molt especialment en xarxes comunitàries, grups d'ajuda mútua, formes menys visibles, menys institucionalitzades, menys perpetues i

relacionades a la consecució d'un objectiu concret; com a exemple característic es destaquen les Tontines.

LA INTERSECCIÓ DE DISCRIMINACIONS COM A FONT D'EXCLUSIÓ SOCIAL

Hem pogut observar que no tan sols el factor de gènere pot ser en si mateix constitutiu de desigualtats. Marina Caterina subratlla que *"La raza y la etnia, la cultura y la religión, el nivel educativo y ocupacional están siempre interrelacionados con el género de una manera que no solo es absurdo, sino también contraproducente, desconectar las distintas formas de discriminación"*³⁰. En tot cas, en el cas analitzat, sempre partim de la base que conflueixen des de l'inici dos factors discriminatoris que incideixen de forma directa en la seva vulnerabilitat: el factor de gènere i la situació de migrant. Amb aquesta premissa podem analitzar els continguts recollits des de la perspectiva de com la intersecció de diferents discriminacions i desigualtats poden afectar estructuralment les seves oportunitats econòmiques, polítiques i socials, creant desavantatges per aquestes³¹.

Per una banda, tant els homes com les dones entrevistades tenen en comú que són persones d'origen senegalès que es troben en un país que no és el seu d'origen, és a dir, immigrants. En alguns casos s'afegeixen, a més, altres factors que incrementen la seva vulnerabilitat com poden ser, una situació d'irregularitat legal ("sense papers"), analfabetisme o falta d'estudis, la desconeixença de la llengua, la manca d'una llar permanent ("sense llar"), la manca de recursos econòmics, la falta de treball remunerat, etc. Aquests factors interaccionen fortament amb discriminacions per raó de "raça", religió, i cultura.

I per l'altra, a més de tots els factors descrits anteriorment, els detectats específicament en les dones: *"La mujer al nacer es una emigrante porque cuando nace una mujer está educada de que la casa de sus padres no es su casa sino la casa de su futuro marido donde ella tiene que poner metas y retos para sobrevivir porque para la mayoría puede ser una familia desconocida"*³², generant una discriminació i una posició de desigualtat vers els homes. Si a aquesta discriminació si se li suma d'altres (racistes, culturals, etc.) i/o qualsevol dels altres factors anteriorment citats (analfabetisme, sense llar, etc.) les situa en una situació molt vulnerable. De l'anàlisi, cal destacar que els factors que afecten fortament agreujant la seva vulnerabilitat, i en molts casos, provocant fortes situacions d'exclusió social són la seva situació legal i la capacitat de incorporar-se al món laboral (en definitiva, capacitat econòmica i de consum) i el manteniment de xarxes familiars i comunitàries de suport. Amb aquesta premissa podem constatar com a factor clau d'aquesta interacció de desigualtats i suma de vulnerabilitats, que possiblement l'exclusió social serà més present en dones que han emigrat

soles, solteres, vídues o separades, que una que ha arribat a Catalunya per reagrupació familiar i viu amb la seva família.

CONCLUSIONS

En resum, existeixen equivalències entre els processos migratoris dels homes i dones d'origen senegalès, especialment pel que fa als imaginaris i al principal objectiu de recerca d'una vida millor; però existeix un gran biaix de gènere en els migracions analitzades, un biaix que esdevé clau per entendre amb globalitat tot el procés migratori.

També és evident que existeix una major vulnerabilitat en les migracions en termes de gènere, una vulnerabilitat que les afecta des del mateix moment que es pren la decisió de migrar, durant el trajecte i un cop a Catalunya.

"¿que ha canviat? res, compro més, però treballo com una boja per viure"

" Que hi ha aquí? res només totxos"

- 1 Comparant l'estudi amb el treball *Sobre migracions des de Senegal a Barcelona i el potencial de l'anàlisi dels imaginaris i les xarxes socials en el procés migratori* (2010-2011) de la Mireia Vehí.
- 2 Cheikh Oumar Ba: *Barça o barzakh: migración clandestina senegalesa hacia España, entre el Sahara Occidental y el océano Atlántico* (2007) (pàgina 3)
- 3 Mireia Vehí: *Sobre migracions des de Senegal a Barcelona i el potencial de l'anàlisi dels imaginaris i les xarxes socials en el procés migratori* (2010-2011) (pàgina 8, taula rodona, 4t paràgraf)
- 4 Verònica Soler: *Estudi L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 4 (pàgina 54)
- 5 Cheikh Oumar Ba: *Barça o barzakh: migración clandestina senegalesa hacia España, entre el Sahara*
- 6 Mireia Vehí: *Sobre migracions des de Senegal a Barcelona i el potencial de l'anàlisi dels imaginaris i les xarxes socials en el procés migratori* (2010-2011) Entrevista A.B. (pàgina 26)
- 7 Verònica Soler: *Estudi L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 3 (pàgina 45)
- 8 Papa Sow: *Senegalesos i gambians a Catalunya (Espanya). Anàlisi geo-sociològica de les seves xarxes espacials i social.* Grup de Recerca sobre les Migracions. Universitat Autònoma. (2003-2004); Resum tesi (pàgina 4)
- 9 Elisabetta Zontini: *Migraciones, género y multiculturalismo. Una perspectiva de Europa meridional.* London South Bank University (pàgina 7)
- 10 Elisabetta Zontini: *Migraciones, género y multiculturalismo. Una perspectiva de Europa meridional.* London South Bank University (pàgina 10)
- 11 Ferran Iniesta: *África en diáspora. Movimientos de población y políticas estatales.* 2007 Fundació CIDOB (pàgina 106)
- 12 Aquesta afirmació s'extreu de la transcripció de la taula rodona realitzada a l'Espai Avinyó el dijous 9 de juny del 2011. Per a més informació consultar l'estudi "*Sobre migracions des de Senegal a Barcelona i el potencial de l'anàlisi dels imaginaris i les xarxes socials en el procés migratori*" de la Mireia Vehí
- 13 Mireia Vehí: *Sobre migracions des de Senegal a Barcelona i el potencial de l'anàlisi dels imaginaris i les xarxes socials en el procés migratori* (2010-2011) (Paràgraf 20, entrevista A)

- 14 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 1 (pàgina 30)
- 15 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 3 (pàgina 49)
- 16 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 3 (pàgina 48)
- 17 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 1 (pàgina 28)
- 18 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 1 (pàgina 25)
- 19 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 4 (pàgina 52)
- 20 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 3 (pàgina 54)
- 21 <http://www.fundacionluisvives.org>
- 22 Castells, Manuel: *La era de la informació. Economía, sociedad y cultura*, vol. 3. Madrid: Alianza Editorial (1998) (pàgines 97-99).
- 23 Instituto de Gobierno y Políticas Públicas de la Universidad Autónoma de Barcelona (2003), *Un paso más hacia la Inclusión Social*, Madrid, Ed. Plataforma de ONGs de Acción Social (pàgina 25).
- 24 Papa Sow: Aproximació a la immigració africana a Catalunya. AUSA · XXIII · 159 (2007) Patronat d'Estudis Osonencs (pàgina 209)
- 25 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 1 (pàgina 15)

- 26 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 1 (pàgina 29)
- 27 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 1 (pàgina 29)
- 28 Papa Sow: *Mujeres inmigrantes y o esposas de inmigrantes senegaleses y gambianos en Cataluña (España): entre la vida familiar y la vida profesional*. Grup de Recerca sobre les Migracions. Universitat Autònoma. 2004. (pàgina 79)
- 29 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 3 (pàgina 46)
- 30 Maria Caterina La Barbera. *Género y diversidad entre mujeres*. Centro de Ciencias Humanas y Sociales, C.S.I.C.. 2010. (pàgines 64 i 65)
- 31 Emanuela Lombardo y Mieke Verloo: "*La 'interseccionalidad' del género con otras desigualdades en la política de la Unión Europea*" (pàgina 13)
- 32 Verònica Soler: Estudi *L'imaginari de Barcelona al Senegal. Una aproximació al fet migratori des de la perspectiva de gènere* (2012) Annex A, entrevista 1 (pàgina 15)